Biannual Journal of
Metaphysical Investigations,
Vol.4, No. 8, Fall & Winter 2023-
2024, pp 105-108

Obstacles Ahead Philosophy of Religion in Iran[1]

Qodratullah Qorbani[2]

Teaching and researching the philosophy of religion in Iran has faced many challenges and obstacles for three or four decades up to now. Some of them are as follows: 1. Atheistic, western, and Christian backgrounds of the philosophy of religion have caused a kind of pessimism in Iranian religious society. 2. No restraint of philosophy of religion towards theological presuppositions of Islamic tradition that has led to critical approaches to teachings of Islamic tradition, meantime, worries of some religious scholars concerning spreading disbelieving in the result of developing the philosophy of religion due to the role of its rational debates and taking critical or meta-religious approach to religion, has its special importance. 3. Low levels of people's religious knowledge and dominance of imitation aspect of religious beliefs that are led to more vulnerability of their religiosity due to developing a philosophical approach to religion. 4. Theological presuppositions of religious scholars that have been prevented from welcoming to philosophical approach to religion. 5. Dominance of an exclusivistic approach to our religious tradition has led to deny the merits of other religious traditions that can be possible based on the philosophical study of religion. 6. Historical dominance of jurisprudential approach in Islamic tradition and religiosity that has been caused by the negligence of philosophical and rational approach to religion and to reinforcing imitation of it. The result of the

[1] . **Research Paper,** Received: 13/12/2022; Confirmed: 6/2/2023.
[2] . Associate Professor of Philosophy, Kharazmi University, Tehran, Iran. (qodratullahqorbani@khu.ac.ir).

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]
[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

mentioned obstacles is the slow development of the philosophy of religion and its thinkers to many problems and challenges regarding teaching and doing research. Should be added to these obstacles the dangers resulted from misunderstanding some subjects and questions of the philosophy of religion which led to some religious deviations and striking people's religiosity. There are some ways to remove such obstacles. The best is to separate the theological approach to religion from the philosophical one.

Keywords: Philosophy of Religion, Teaching, Research, Critical Approach, Theological Presuppositions.

Introduction

Philosophy of religion as one significant branch of Western philosophy during 100 years was born and developed in a Western Christian background, especially through philosophical schools like Positivism, Analytics, and Existentialism. Of course, before these philosophical schools, there were some Western philosophers and approaches during the nineteenth century, such as David Hume, Karl Marx, Immanuel Kant, August Kent, Fruid, Darwin, and Hegel who had played vital roles in spreading philosophical tendencies to religion which has been let to appearing the philosophy of religion in the 20th century.

Regarding Iran as one of the Islamic nations, one virtue of the philosophy of religion that has caused an increase our worry is its non-commitment to theological presuppositions, including Islamic or Christian ones. All human beings including theists' atheists and agnosticists can also have a philosophical approach toward religion. It means that to study a religious tradition, such as an Islamic one, philosophically, there is no need to believe in its theological teachings, while studying its teachings is supposed by a philosopher. On the other hand, there are some dominant elements of the tradition of religious scholars of our society that prevent to development of contemporary philosophy of religion. Some of such elements are believing in the comprehensiveness of Islamic teachings by considering the Quran and Islamic narrations, and that whatever is needed concerning philosophical and so on thinking, including rational and transmitted one, is given through the Quran and Sunnah.

As far as the philosophy of religion assesses and criticizes religious beliefs, especially basic beliefs of religion, the outcome of such a struggle is crucial and mostly effective. The philosophy of religion is concerns with some significant issues like God, divine attributes, the problem of evil, religious rationality, religious truth, human being salvation, the day after life, the

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

meaning of life and so on that has its positive and negative results or useful or harmful consequences for believers. In this case, a clear and exact understanding of religious teachings without having any prejudice about them is very important, while there are many Muslim believers who when they are involved in philosophical questions about religion, have no philosophical and rational correct understanding regarding their religious teachings.

In responding to such challenges, one of the main problems concerning contemporary Muslim thinkers' confronting new questions of the philosophy of religion is to transfer such questions to the theological realm. The outcome of such a mistake is wanting theological answers to philosophical questions of religion, while philosophical questions have wanted philosophical answers, not theological ones. The reason for such a mistake is the possibility of threatening believers' religious beliefs through philosophical questions about religion, although we can't deny the possibility of such threats. Today we are involved with many problems of contemporary philosophy of religion, that directly or indirectly have concerned and maybe assessed our theological system, and it is possible to weaken our religious beliefs and cause unpleasant acts.

One basic act regarding removing obstacles ahead philosophy of religion is to separate it from traditional and modern theology. The problem of our society is that religious scholars and theologians take place instead of philosophers of religion, and theorize and judge about philosophy of religion. While the basic difference between the philosophy of religion from theology and the separation of their duties, meanwhile, some commonality concerning their subject matters and issues provides enough reason for their independence from each other and the illegality of theologians' interference in the philosophy of religion. So far, philosophical conceptions are difficult to understand and their misunderstanding may lead to mental deviation, considering some harms of misunderstanding of main conceptions of the philosophy of religion, it should its teaching be taken under epistemic conditions. It means that students and researchers to learn and do research on the philosophy of religion, should study the history and theories concerning Western and Islamic theology and philosophy, and also have knowledge about religions, logic, interpretation of sacred texts, and mysticism. The other stage is taking a humble approach to the facts of philosophical theories about religion, namely, we should accept that even considering the comprehensiveness and truthfulness of our religious

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

tradition, it is not completely known that our understanding regarding it is completely right. Maybe our understanding concerning our religious teachings has some shortcomings and needs some reforms in the process of confronting philosophical theories and critics about our religion and religious knowledge, we get some rational insights about them to reform.

As it was said we should consider the main philosophical confront with challenges ahead of the philosophy of religion, that is, to prevent theological and ideological approaches to it, since such approach prevents correct understanding of philosophical challenges ahead of our religion and religious beliefs. We should separate modern theology from the philosophy of religion in our teaching and research activities, deposit the task of philosophy of religion to philosophers, and invite theologians to do theological duties not interfering with the philosophy of religion's issues.

Resources

- Ayer, A. J (1949), Language, Truth and Logic, New York, Dover Publications.
- Flew, Antony & Alasdair McIntyre, ends, (1955), New Essays in Philosophical Theology, London, and SCM Press.
- Fanaei, Abulqasem (2005), the Ethics of Theology, Tehran, Negahe Moaser Press, (In Persian).
- Javadi Amoli, Abdollah (2008), A, the Place of Reason in the Light of Religious Knowledge Framework, Qom, Isra Press, (In Persian).
- Javadi Amoli, Abdollah (2008), B, Religious Studies, Qom, Isra Press, (In Persian).
- Lehrer, Bonjour; Ernest Sosa (2003), Epistemic Justification: Internalism vs Externalism, Foundations vs. Virtues, Oxford, Blackwell.
- Lehrer, Keith (1990), Theory of Knowledge, USA, University of Arizona.
- Peterson, Michael & Others (2017), Reason and Religious Belief, Oxford, Oxford University Press.

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

دوفصلنامهٔ علمی پژوهش‌های مابعدالطبیعی،
سال چهارم، شماره ۸، پاییز و زمستان ۱۴۰۲،
صص۱۰۹-۱۳۲

دانشگاه خوارزمی

موانع پیش‌روی فلسفهٔ دین در ایران[1]

قدرت الله قربانی[2]

چکیده

آموزش و پژوهش فلسفهٔ دین در ایران، به‌عنوان شاخه‌ای اساسی از مطالعات فلسفی درباب دین، در سه دههٔ گذشته تاکنون با چالش‌ها و موانع متعددی مواجه بوده است که برخی از آنها عبارتند از: ۱. بستر نسبتا الحادی و غربی- مسیحی فلسفهٔ دین، که موجب بدبینی نسبت به آن در جامعهٔ دینی ایران شده است. ۲. عدم تقید فلسفهٔ دین به پیش‌فرض‌های کلامی سنت اسلامی، که بعضا موجب رویکرد انتقادی به آموزه‌های سنت دینی اسلامی شده است. ضمن اینکه نگرانی علمای دینی از گسترش بی‌دینی در نتیجهٔ رشد فلسفهٔ دین به علت نقش مباحث عقلانی آن در اتخاذ رویکرد انتقادی یا فرادینی به دین و اعتقادات دینی دارای اهمیت خاص خود است. ۳. سطح پایین معرفت دینی مردم و غلبهٔ وجه تقلیدی اعتقادات دینی، که موجب آسیب‌پذیری بیشتر دینداری آنها در نتیجهٔ گسترش رویکرد فلسفی به دین می‌گردد. ۴. پیش‌فرض‌های کلامی علمای دینی، که مانع اقبال به رویکرد فلسفی به دین شده است. ۵. غلبه نگرش انحصارگرایانه نسبت به سنت دینی خودی، که موجب نادیده گرفتن مزایای دیگر سنت‌های دینی است که در نتیجهٔ رویکرد فلسفی به دین ممکن است حاصل شود. ۶.

---

۱. **مقالهٔ پژوهشی**، تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۹/۲۲ تاریخ تایید علمی: ۱۴۰۱/۱۱/۱۷

۲ دانشیار گروه فلسفه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.
(qodratullahqorbani@khu.ac.ir).

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]
[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

غلبهٔ تاریخی رویکرد فقهی در سنت دینی و دینداری اسلامی، که موجب دوری از نگرش فلسفی و عقلانی و تقویت رویکرد تقلیدی به دین شده است. نتیجه حاصل از این موانع، رشد کُند فلسفهٔ دین و مواجههٔ اندیشمندان طرفدار آن با مشکلات و چالش‌های فراوان در مقام آموزش و پژوهش آن است. به همهٔ این موانع بایستی خطرات ناشی از بدفهمی برخی موضوعات و مسائل فلسفهٔ دین را افزود که موجب انحرافات دینی و ضربه زدن به دینداری مردم می‌گردد.

کلیدواژگان: فلسفهٔ دین، آموزش، پژوهش، ارزیابی انتقادی، پیش‌فرض‌های کلامی.

۱. مقدمه

سنت فلسفی ایران قدمت طولانی دارد و حکمت و فلسفه از قرن‌ها پیش در جامعهٔ ایران ریشه دوانده است؛ ایران حتی از جمله کشورهایی است که زیبندهٔ عنوان سرزمین فلسفه است و توانسته است فیلسوفان بزرگی چون فارابی، ابن‌سینا، سهروردی، خواجه نصیرالدین طوسی، میرداماد، ملاصدرا و علامه طباطبایی را تقدیم جامعه نماید. در واقع ایران آشنایی طولانی مدتی با سنت تفکر عقلانی و فلسفی دارد و مهد تکون سه سنت بزرگ فلسفی اسلامی، یعنی حکمت مشایی، اشراقی و متعالیه بوده است. همچنین ایران و فرهنگ ایرانی، به گواهی تاریخ، حتی در طول دوران افول علمی و تمدنی اسلام از حملهٔ مغول‌ها تا قرون اخیر، تقریبا به تنهایی توانسته است شمع تفکر عقلانی و فلسفی را روشن نگه داشته و فیلسوفان بزرگی را در قالب مکتب شیراز، حکمت متعالیه، مکتب تهران و نومشایی‌ها و نوصدراییان به جامعهٔ فکری خود تقدیم نماید. ضمن اینکه سنت ادبی و شعری ایران هم مشحون از تاملات عقلانی و حکمی بوده و شعرای بزرگی چون فردوسی، سعدی، صائب تبریزی، شیخ محمود شبستری، حافظ و مولوی در معرفی ابعاد فکر عقلانی و فلسفی نقش به سزایی داشتند. با این وجود مخالفت با فلسفه و تفکر عقلانی هم سابقه‌ای به درازای آن در تاریخ ایران دارد. مخالفت‌های علمای ظاهری و برخی متکلمان و فقهای مسلمان با

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

جریان فکر فلسفی در طول ۱۴ قرن گذشته هم، واقعیت اجتناب‌ناپذیر تاریخ تفکر اسلامی در ایران و برخی ملل مسلمان است. مخالفت‌های غزالی با ابن‌سینا و تکفیر او، کشته شدن سهروردی براساس دشمنی‌ها وتوطئه برخی فقها و علمای متحجر و ظاهری شهر حلب، و تبعید، عزلت و خانه‌نشینی طولانی مدت ملاصدرا و مخالفت علمای ظاهری حوزهٔ علمیه قم طی دهه‌های گذشته با بسط فلسفه در حوزهٔ علمیه قم و تنگ کردن عرصه فعالیت بر فیلسوفانی چون علامه طباطبایی و امام خمینی، تنها نمونه‌ای از مخالفت‌ها و چالش‌ها علیه جریان فکر فلسفی در طول تاریخ اندیشه ایرانی بوده است که تاکنون نیز به طرق مختلفی ادامه دارد. اما تحولات علمی، سیاسی و فلسفی یکی دو قرن اخیر جهان، ابعاد جدیدی از این موضوع، یعنی تقابل فلسفه با جریان‌های مخالف، را رقم می‌زند. جامعهٔ فلسفی ایران حدود یکی دو قرن است که علاوه بر سنت فلسفی اسلامی، با موج ورود مکاتب و جریان-های فلسفی جدید و معاصر غرب نیز مواجه شده است. اندیشه‌های فلسفی که ضمن ریشه داشتن در غربِ مسیحی، برخی صفات مهمی چون الحادی بودن، مادی‌گرایانه بودن، اومانیستی بودن، نسبی‌گرایانه بودن، سکولاری بودن و نظایر آن را با خود به همراه دارد، اگرچه در برخی موارد ویژگی‌های خداباورانه، معنویت‌گرایانه، واقع‌گرایانه و الهی را هم واجد است. به همین دلیل و به دلیل گسترش فزآیندهٔ ارتباطات میان ملل اسلامی با دیگر ملل جهان، به‌ویژه غرب، رواج فلسفهٔ‌های غربی در جوامع مسلمان، و بطور خاص در ایران، حدود یک قرن است که نگرانی‌های مهمی را برای برخی اندیشمندان و علمای دینی ایجاد کرده است. اصل نگرانی مربوط به نقش فلسفه‌های غربی در تضعیف ایمان نسل جوان و گسترش رویکرد الحادی و رواج بی‌دینی، تضعیف اخلاق و نظایر آن است. بویژه که برخی از این فلسفه‌های غربی، مانند فلسفهٔ مارکسیسم، تاثیرات آشکار مخربی بر افکار جامعه جوان ایرانی و حتی تودهٔ مردم طی سال‌های گذشته داشته است. به همین دلیل طی ۱۰۰ سال اخیر، عده‌ای از اهل فکر و بیشتر علمای دینی، نگاهی توام با نگرانی را نسبت به ورود

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

و توسعه فلسفهٔ‌های غربی در ایران داشتند و با بسط آن فلسفه‌ها بویژه در مراکز دانشگاهی و حوزوی چندان همدل نبودند. نمونهٔ بارز چنین نگرانی‌هایی و تلاش برای مقابله با تاثیرات مخرب فلسفه‌های غربی، مجموعهٔ سخنرانی‌های مرحوم مطهری در نقد و رد مارکسیسم و کمونیسم است که در دهه‌های قبل از پیروزی انقلاب اسلامی ارائه شد. اما با ورود فلسفهٔ-های مضاف غربی و بطور خاص فلسفهٔ دین به جامعهٔ ایران از حدود سه چهار دهه گذشته، بر حجم و به‌ویژه سطح نگرانی‌های دینی برخی علما و اندیشمندان افزوده شد. زیرا فلسفهٔ دین معاصر نه تنها دارای بستری غربی-مسیحی و بعضا الحادی بود، بلکه بطور مستقیم با موضوعات و پرسش‌های دینی جامعه ایران نیز سروکار داشت که کج فهمی درباب آنها یا عدم تمهید پاسخ‌های درخور، در مقابل پرسش‌های مطرح، موجب عقب نشینی سنت فلسفی کلامی خودی و رواج نگرش بی‌دینی فلسفی می‌شد. بنابراین در شرایط کنونی جامعهٔ دینی ایران، بویژه در سطح علما و اندیشمندان، درباب تفکر فلسفی با سه بحران مواجه است که عبارتند از چالش‌های ناشی از بسط سنت فلسفی اسلامی، چالش‌های ناشی از گسترش مکاتب فلسفی غرب و چالش‌های ناشی از گسترش فلسفهٔ دین بطور خاص. به نظر می‌رسد که مشکلات ناشی از گسترش فلسفهٔ دین طی سه چهار دههٔ گذشته اهمیت بیشتری از دو چالش مذکور دارد. به همین دلیل در اینجا به تحلیل مجموعهٔ علل و دلایل و عواملی که مانع گسترش و توسعهٔ فلسفهٔ دین در ایران از جنبه آموزشی و پژوهشی آن هستند می‌پردازیم، تا بتوان به افق‌های بهتری از آیندهٔ این حوزهٔ فکری در ایران دست یافت. عمده علل، دلایل و عوامل استقراء شده عبارتند از: ۱. بستر نسبتا الحادی و غربی-مسیحی فلسفهٔ دین، که موجب بدبینی نسبت به آن در جامعهٔ دینی ایران شده است. ۲. عدم تقید فلسفهٔ دین به پیش‌فرض‌های کلامی سنت اسلامی، که بعضا موجب رویکرد انتقادی به آموزه‌های سنت دینی اسلامی شده است. همچنین نگرانی بیشتر علمای دینی از گسترش بی‌دینی در نتیجهٔ رشد فلسفهٔ دین به علت نقش مباحث عقلانی آن در اتخاذ رویکرد انتقادی

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

یا فرادینی به اعتقادات دینی دارای اهمیت خاص خود هست. ۳. سطح پایین معرفت دینی مردم و غلبهٔ وجه تقلیدی اعتقادات دینی که موجب آسیب‌پذیری بیشتر آنها در نتیجه گسترش رویکرد فلسفی به دین می‌گردد. ۴. پیش‌فرض‌های کلامی علمای دینی که مانع اقبال به رویکرد فلسفی به دین شده است. ۵. غلبه نگرش انحصارگرایانهٔ نسبت به سنت دینی خودی، که موجب نادیده گرفتن مزایای دیگر سنت‌های دینی می‌گردد که در نتیجه رویکرد فلسفی به دین ممکن است حاصل شود. ۷. غلبه تاریخی رویکرد فقهی در سنت دینی و دینداری اسلامی که موجب دوری از نگرش فلسفی و عقلانی و تقویت رویکرد تقلیدی به دین شده است.

در این تحقیق ضمن تبیین ابعاد موانع نظری و عملی مذکور، به تحلیل اقدامات نظری و عملی انجام شده طی سه چهار دههٔ گذشته پرداخته، نقاط قوت و ضعف آنها بررسی شده، در نهایت برخی راه‌کارهای پیشنهادی معرفی خواهد شد.

۲. بسترهای الحادی و غربی-مسیحی فلسفهٔ دین

فلسفهٔ دین بعنوان یک شاخهٔ مهم فلسفهٔ غرب، طی ۱۰۰ سال اخیر عمدتا در بستر غربِ مسیحی و به‌ویژه مکاتب فلسفی چون پوزیتیویسم، فلسفه‌های تحلیلی و اگزیستانسیالیسم متولد شده و تکون یافته است. البته مقدم بر این مکاتب فلسفی، برخی آراء فلسفی بعضی فیلسوفان و اندیشمندان بزرگ و تاثیرگذار قرون هجده و نوزده غرب مانند دیوید هیوم، کارل مارکس، ایمانوئل کانت، آگوست کنت، فروید، داروین، هگل و مانند آنها نیز نقش به سزایی در بسط نگرش فلسفی به دین داشتند که تدریجا منجر به تولد فلسفهٔ دین در قرن بیستم گردید. وجه مشخصهٔ رویکرد آنها نقادی نگرش سنتی مسیحی به دین، نقد کتاب مقدس و جنبهٔ وحیانی آن، تاکید بر بُعد عقلانی دین و نفی جنبهٔ وحیانی آن و تاکید بر گرایش انسان‌مدارانه در فهم خدا و دین بود. در قرن بیستم فیلسوفان پوزیتیویستی چون آیر، کارنپ، راسل، رایشنباخ و همپل نیز با اتکا به فهم پوزیتیویستی و تبدیل آن به یک مکتب

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

فلسفی، همهٔ گزاره‌های الهیاتی و دینی و اخلاقی را فاقد معنا دانستند و حکم به بی‌معنایی آنها دادند (رک: استیور، ۱۳۹۳، ص۱۰۶؛ خرمشاهی، ۱۳۸۳، ص۹-۱۳). این گرایش با ظهور فلسفهٔ‌های تحلیلی بطور دقیق‌تر ادامه یافت و فیلسوفان تحلیلی چون ویلیام رو، آنتونی فلو و همفکران آنها عمدتا با رویکرد الحادی مباحث فلسفهٔ دین را بسط دادند(Ayer, 1949, p120; Flew, 1955, p97-99). توجه خاص برخی از آنها به مسالهٔ شر و ارائه صورت‌بندی‌های متعددی از آن، مانند شر قرینه‌ای، شر منطقی، و شر گزاف، برای نقد صفات خدایِ خداباوران سنتی یا در شکل افراطی آن رد وجود خدا، یا ارائهٔ برهان‌های متعدد در رد وجود خدا یا ناکارآمد نشان دادن برهان‌های سنتی اثبات وجود خدا، همگی نشان از وجه پررنگ الحادی فلسفهٔ دین در قرن بیستم دارد (رک: پامر، ۱۳۹۳، ص۵۰۸-۵۰۹؛ وین‌رایت، ۱۳۹۰، ص۱۹۴-۱۹۵). بر این موارد بایستی تاملات نسبتا الحادی فیلسوفان وجودی بزرگ قرن نوزده چون نیچه، و قرن بیستم چون سارتر و تاثیرات فزاینده آنها در گسترش رویکرد الحادی به دین را افزود. طی سه چهار دههٔ گذشته نیز کتب تاثیرگذار متعددی که در حوزه فلسفهٔ دین در غرب نوشته و منتشر شده و نشر می‌گردد، گرایش الحادی آنها قابل توجه است، یعنی فیلسوفان ملحد یا لاادری نقش تاثیرگذاری در بسط ادبیات حوزهٔ فکری الحادی و لاادری‌گری دارند. اهمیت این موضوع از آن جهت برای جامعه ما بیشتر است که اندیشه‌های چنین فیلسوفانی هم از طریق ترجمهٔ مستقیم آثارشان و هم توسط بیان دیگران به سهولت در دسترس همگان است. امروزه دسترسی مردم به رمان-های سارتر یا آثار نیچه، راسل و کتب پوزیتیویستی الحادی بسیار آسان است، در حالیکه در چنین آثاری افکار الحادی به صور مختلف بیان شده و بر اندیشه عموم مردم قابلیت تاثیر-گذاری بیشتری دارند.

بنابراین گسترش آثار غربی- مسیحی در حوزهٔ فلسفهٔ دین، که دربارهٔ مسائل بنیادی اعتقادات دینی رویکرد انتقادی اساسی دارند، واقعیت انکارناپذیر جامعهٔ ایران امروز است. ضمن اینکه

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

امکان ممانعت عملی از انتشار چنین آثاری هم وجود ندارد. پس، بر علمای دینی و اندیشمندان دغدغه‌مند و اهل فکر شایسته است در مقابل مشخصهٔ غربی - مسیحی و الحادی فلسفهٔ دین وارداتی به کشور تدابیری اندیشند. زیرا برخورد منفعلانه، چه‌بسا موجب تاثیرات فزایندهٔ چنین افکاری و سست شدن نظام اعتقادات دینی مردم شود.

۳. عدم تقید فلسفهٔ دین به پیش‌فرض‌های کلامی سنت اسلامی

یکی از ویژگی‌های فلسفهٔ دین، که موجب افزایش نگرانی‌ها نسبت به آن شده است، عدم تقید آن به پیش‌فرض‌های کلامی خاص، اعم از مسیحی یا اسلامی، است. درواقع همهٔ انسانها بویژه ملحدان و لاادری‌گرایان هم می‌توانند نسبت به دین رویکرد فلسفی داشته باشند. به عبارت دقیق‌تر برای مطالعه فلسفی یک سنت دینی، مانند سنت اسلامی، نیازی به اعتقاد به آموزه‌های آن سنت نیست، درحالیکه مطالعه آن آموزه‌ها مورد نظر فیلسوف و پژوهشگر دین است. ضمن اینکه رویکرد اصلی فلسفهٔ دین به آموزه‌های دینی، رویکردی انتقادی و سنجش‌گرانه است نه رویکردی جانبدارانه و به‌منظور حمایت از آنها. به همین دلیل در تعریف فلسفهٔ دین بر امکان سنجش و ارزیابی انتقادی و عقلانی نظام باورهای دینی تاکید می‌شود نه بر اثبات یا دفاع عقلانی از آنها (هیک، ۱۳۷۶، ص۱۴). در اینجا تفاوت عمدهٔ فلسفهٔ دین از دانش کلام، در تعهد و التزام علم کلام به اثبات، تبیین، صورت‌بندی و دفاع عقلانی از نظام باورهای عقلانی است (پترسون، ۱۳۸۳،ص۲۴)، درحالی‌که فلسفهٔ دین نه تنها پیشاپیش هیچ پیش‌فرض دینی ندارد، چرا که رسالت آن دفاع از نظام باورهای دینی نیست، بلکه سنجش و نقادی آنها را در دستور کار خود قرار می‌دهد (پترسون، ۱۳۸۳، ۲۶-۲۸). به همین دلیل برخلاف دانش کلام، که معمولا نسبت به دین و نظام اعتقادات دینی رویکرد ایجابی و نتایج از پیش منتظره دارد، نتایج پژوهش فلسفی دربارهٔ دین و نظام اعتقادات دینی، پیشاپیش چندان قابل پیش‌بینی نیست. در واقع چنین پژوهشی درباب کلیت یا برخی از اعتقادات دینی ممکن است منجر به صدور حکم به تایید، ابطال و اصلاح آنها

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

شود. براین اساس است که معمولا در اکثر سنت‌های دینی، مانند سنت اسلامی شیعی ما، عمدهٔ علمای دینی نگران رشد و توسعهٔ رویکرد فلسفی به دین هستند، زیرا گسترش رویکردهای فلسفی درباب نظام اعتقادات دینی ممکن است به یافتن برخی شکاف‌ها، اشکالات و کاستی‌هایی در نظام اعتقادات دینی سنت خودی منجر شود و تلاش‌ها برای تمهید پاسخ‌های کارآمد و منطقی هم چندان کفایت نکند. نتیجهٔ منطقی چنین پیش‌آمد ناگواری ایجاد سستی در ارکان و عناصر اعتقادات و ایمان مومنان است. در این زمینه طرح پرسش‌ها و چالش‌های خطیر از سوی فیلسوفان دین غربی-مسیحی، و یهودی، که بعضا دارای گرایش الحادی هم هستند و گسترش آن چالش‌ها در جوامع اسلامی مانند ایران، که ایمان مردم و حتی بیشتر اهل فکر عمدتا تقلیدی است نه تحقیقی، ممکن است موجب تضعیف ایمان آنان گردد. پرسش‌های جدیدی که فلسفهٔ دین معاصر در حوزه‌هایی چون عقل و ایمان، علم و دین، حقانیت و رستگاری، زبان دین، مسالهٔ شر و تجربهٔ دینی طرح کرده است، به‌واسطهٔ رویکرد صرف عقلانی و بستر الحادی و غربی-مسیحی آن بعضا این قابلیت را دارند که به نتایجی منتهی شوند که تهدید کنندهٔ نظام اعتقادات دینی جوامع اسلامی مانند ایران باشد. به همین دلیل معمولا عمدهٔ علمای سنتی جامعه ایرانی، نسبت به رویکرد فلسفی به دین، حتی در قالب فلسفهٔ اسلامی به‌طور عام، و به رویکرد فلسفی به دین در قالب فلسفهٔ دین کنونی بطور خاص، نگاهی خوش‌بینانه ندارند، بلکه نسبت به آن بدبین بوده و با رشد و توسعه آن چندان موافق نیستند.

٤. غلبه وجه تقلیدی اعتقادات دینی مردم

یکی از ویژگی‌های بارز سنت‌های دینی مختلف، از جمله ایران، غلبهٔ جنبهٔ تقلیدی آن در میان مردم است. در واقع درصد بالایی از مومنان و تودهٔ مردم در طول قرون گذشته، نه براساس تحقیق و پژوهش و به‌طور آگاهانه، بلکه تحت تاثیر عوامل غیرمعرفتی چون زمان، مکان و والدین، در درون سنت دینی خاصی متولد شده، زیسته و تربیت یافته‌اند. در واقع

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

هیچ‌یک از ما پیشاپیش انتخاب نکرده‌ایم که در چه سنت دینی متولد شده و زیست کنیم، بلکه به نظر می‌رسد در این امر اختیاری نداشتیم، چه‌بسا نقش پررنگ والدین ما و نیز عامل زمان و مکان است که تعیین کنندهٔ دین ماست (هیک، ۱۳۸۶، ص۹۱). به عبارت دیگر، اینکه ما چه دینی داریم، در درجهٔ اول خارج از اراده و اختیار ماست، تنها پس از کسب بصیرت و آگاهی عقلانی از وضعیت نظام اعتقادات دینی خود، معمولا در سنین بلوغ، است که ممکن است برخی از ما ارادهٔ ارزیابی و سنجش سنت دینی خود و وقوف به مزایا و معایب آن را داشته باشیم که از نتایج محتمل آن مهاجرت دینی یا اتخاذ رویکرد انتقادی به سنت دینی خود یا پذیرش آن است. جالب این است که تجربه طولانی سنت‌های دینی از جمله سنت اسلامی و شیعی نشان می‌دهد که ایمان اغلب مومنان، شاید حدود ۹۵ درصد، به همین صورت شکل گرفته است و آنها عمدتا نه تنها در طول زندگی خود نسبت به این واقعیت اعتراضی نداشته، بلکه سنت دینی‌ای را که در درون آن متولد شده و زیسته و تربیت یافته‌اند، بهترین و کامل‌ترین سنت دینی موجود و مطلوب دانسته و می‌دانند. به سخن دیگر عمدهٔ دینداران سنت‌های دینی، رویکرد تقلیدی به دین را بر رویکرد عقلانی نسبت به آن ترجیح می‌دهند و تلاش چندانی برای سنجش و ارزیابی فلسفی دین خود به خرج نمی‌دهند. ضمن اینکه عمدهٔ مردم که دل‌مشغول ابعاد آئینی و اسطوره‌ای و حماسی و فقهی دین هستند، معمولا بخش اعتقادی دین را به دلیل اعتماد به حجیت علمای دین و تأسی تقلیدی به آنها، می‌پذیرند و حوصله یا توان چون و چرای عقلانی و فلسفی درباب نظام اعتقادات دینی را ندارند. نتیجهٔ چنین رویکرد تقلیدی به دین توسط مردم، بی‌مهری به رویکرد تحقیقی و عقلانی به دین و اتخاذ چنین رویکردی را نوعی تهدید دین تلقی می‌کنند. به همین دلیل است که عموم مردم به فلسفهٔ و تفکر عقلانی نسبت به دین اقبال چندانی ندارند بویژه اینکه نیازمند دقت نظرهای فلسفی خاصی هم هست.

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

این مشکل در دنیای قدیم چندان مساله‌ساز نبود، چون فیلسوفان و تفکر فلسفی آنها حضور چندانی میان عامه مردم نداشتند، اما با فروریختن مرزهای جغرافیایی و گسترش فضای مجازی و سهولت گسترش فکر در میان مردم و عمومی شدن فلسفهٔ در میان آنها، به نظر می‌رسد چنین تغییرات و تحولاتی برای سبک زندگی مقلدانهٔ آنها، نوعی تهدید و چالش است. این چالش موقعی خطرات بیشتری دارد که مباحث عمدهٔ فلسفهٔ دین، آن هم با صبغهٔ غربی، مسیحی و بعضا الحادی و لاادری‌گرایانه، با آزادی بیشتر و حجم گسترده در میان تودهٔ مردم بویژه دانشجویان و طلاب در حال انتشار، تدریس و پژوهش است و از حدود چهار دههٔ گذشته شاهد ترجمهٔ فزایندهٔ آثار مهمی از متفکران غربی در حوزه فلسفهٔ دین هستیم که به سهولت در دسترس همگان است. نگاهی به ترجمه‌های فراوان آثار متفکران و فیلسوفانی چون سارتر، راسل، هایدگر، نیچه، داروین، آگوست کنت، مارکس، فوئر باخ، آنتونی فلو، ریچارد داوکینز و نظایر آنها برای تخمین احتمال تاثیرگذاری منفی و مخرب چنین افکاری بر ذهن مردمی که به روش تقلیدی در سنت دینی اسلامی زیسته و زندگی می‌کنند، می‌تواند اهمیت این چالش را نشان دهد. ضمن اینکه جنبهٔ داستانی برخی از آثار مهم فیلسوفان غربی و انبوه فیلم‌های سینمایی ساخته شده براساس افکار آنها و سهولت دسترسی به چنین فیلم‌هایی، مخاطرات پیش‌روی سنت دینی ما را بیشتر نشان می‌دهد. درحالی‌که مردمی که امروزه با امواج چنین افکاری مواجه هستند، به لحاظ آگاهی دینی و عقلانی به اندازهٔ کافی آموزش ندیده و ورزیده نیستند تا بتوانند سره را از ناسره تشخیص دهند. ضمن اینکه برخی رنگ و لعاب ظاهری آثار منتشره در چنین زمینه‌ای نیز موجب جذب زود هنگام و هیجانی قشر جوان به مکاتب جدید در حوزهٔ فلسفهٔ دین می‌شود. به همین دلیل جامعهٔ اندیشمندان و آگاهان جامعه با نظر به این‌گونه خطرات ناشی از رشد و توسعهٔ فلسفهٔ دین با بستر غربی، مسیحی و بعضا الحادی و لاادری‌گرایانه، چندان موافق نیستند.

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

۵. پیش‌فرض‌های کلامی علمای دینی

برخی از مولفه‌های مهم غالب سنت کلامی علمای دینی در جامعهٔ ما از موانع مهم رشد و توسعه فلسفهٔ دین هستند. برخی از این مولفه‌ها عبارتند از تاکید بر جامعیت آموزه‌های اسلامی با نظر به قرآن و حدیث، و اینکه آنچه از تفکر، اعم از عقلی و نقلی لازم بوده در کتاب و سنت موجود است. از منظر کلامی تاکید بر خاتم بودن دین اسلام و نگرش انحصاری نسبت به این دین نیز موجب دوری از نگرش عقلانی و واقع‌بینانه به مزایای سنت-های دیگر و ممانعت از رویکرد انتقادی به سنت دینی خود شده است.

دربارهٔ مولفهٔ اول، یعنی ارجاع به قرآن و سنت، لازم به ذکر است که علیرغم دعوت مسلمانان به تفکر عقلانی از سوی این دو منبع ارزشمند، اما جنبهٔ نقلی اندیشهٔ عالمان دین پررنگ‌تر از جنبهٔ عقلی آن بوده است. حجم عظیم استنادات به حدیث، بویژه در علوم اسلامی چون فقه، کلام و تفسیر، گویای قوت جنبهٔ نقلی این علوم است. به همین دلیل در طول تاریخ فکر اسلامی، فیلسوفان مسلمان به‌عنوان منادیان دعوت به تفکر اسلامی آزادی طلبانه، عمدتا مورد بی‌مهری و بعضا تهدیدهایی از سوی برخی علمای دینی ظاهری، به‌ویژه از طبقهٔ فقها و متکلمان بوده‌اند. داستان تکفیر ابن‌سینا، قتل سهروردی و تبعید اجباری ملاصدرا شاهد تاریخی این واقعیت است. این واقعیت نشان می‌دهد که برخی علمای دینی، به‌ویژه در حوزه‌های فکری چون فقه، کلام و حدیث، نظر چندان مساعدی نسبت به تاملات عقلانی و فلسفی، به‌ویژه دربارهٔ دین، نداشته و ندارند. براین موارد بایستی نگرش انحصاری غالب علمای دینی سنت اسلامی را نیز افزود. برخی اعتقادات کلامی آنها، مانند اینکه ما واجد آموزه‌های دین خاتم و جامع هستیم، اینکه اسلام پاسخ دهندهٔ همهٔ نیازهای بشر در طول تاریخ هست (جوادی آملی، ۱۳۷۲، ص۲۰۹-۲۲۴) و ادعاهایی نظیر آن بویژه در سنت شیعی و اهل سنت، مانع نگاه واقع‌بینانه نسبت به حقایقی شده که مکاتب فکری و فلسفی و سنت‌های دینی دیگر عرضه کرده‌اند. چنین رویکرد انحصارگرایانه‌ای هرگونه فکر و

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

اندیشهٔ خارج از سنت خودی را به‌عنوان شبهه و فکری باطل تلقی می‌کند که وظیفهٔ عالمان دین تلاش برای پاسخ دادن به چنین شبهاتی تعریف می‌گردد. در حالی‌که هر پرسشی لزوما شبهه نیست، چه بسا پرسش‌هایی برخاسته از سنت‌های فکری دیگر باشند که دارای اصالت بوده و نتایج روشنگرانه مبارکی داشته باشند. در این زمینه از تبعات، و شاید مزایای اقبال به فلسفهٔ دین، در قرن حاضر امکان مقایسهٔ عقلانی و تطبیقی سنت‌های دینی با همدیگر است که از نتایج محتمل آن طرح پرسش‌های جدید، و شاید بطلان برخی پیش‌فرض‌های کلامی علمای دینی و ضرورت اصلاح یا کنار گذاشتن آنها باشد.

٦. غلبه تاریخی رویکرد فقهی در سنت دینی اسلامی

یکی از ویژگی‌های بارز و تاریخی سنت اسلامی، حتی در ایران، غلبهٔ تاریخی رویکرد فقهی بر رویکردهای فلسفی، کلامی و عرفانی است. این امر می‌تواند علل و دلایل متعدد قابل قبول و بعضا قابل تاملی داشته باشد. در این زمینه، نکتهٔ مهم سروکار داشتن علم فقه و طبقا فقها با بُعد عبادی و اجتماعی دین است، ضمن اینکه بیشتر تودهٔ مردم دل‌مشغول این بُعد از دین هستند. در واقع دغدغهٔ غالب تودهٔ مردم از دین، چندان با اعتقادات سروکار ندارد، بلکه بیشتر با جنبه‌های عبادی و آئینی دین سروکار دارند که تبیین صفات آن و ترسیم ابعاد آن بر عهده علم فقه است. از سوی دیگر بی‌میلی تودهٔ مردم به اجتهاد دینی و چون و چراها از آموزه‌های اعتقادی، بلکه تمایل قوی آنها به تقلید از فقیهان مجتهد و سپردن مسئولیت فهم دین به آنها، به تدریج موجب تلقی فقه به‌عنوان بخش عمدهٔ دین از یک‌سو، و تولد جریان مقلدپروری فقهی شده است. منظور از تلقی فقه به‌عنوان بخش عمدهٔ دین، فروکاهش فهم دینی و دینداری مومنانه به فهم فقهی و نادیده گرفتن اهمیت، اولویت و نقش دیگر علوم اسلامی مانند کلام، تفسیر و فلسفه شده است. منظور از مقلدپروری آن است که بی‌میلی تودهٔ مردم به تحقیق و اجتهاد دینی و تقلید از فقها و سپردن امور شرعی به آنها، به تدریج این تلقی تاریخی را میان فقها باعث شده که کار اصلی تودهٔ مردم صرفا

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

تقلید از آنهاست، چراکه مردم توان تحقیق عقلانی و چون و چراهای دینی را ندارند. این دو امر به تدریج منجر به ایفای نقش علم کلام و تفسیر و فلسفه توسط علم فقه شده است، که وظیفهٔ آن تبیین ابعاد عبادی و اجتماعی و امور شرعی دین است. به همین دلیل امروزه واژهٔ مرجعیت دینی، تنها به مرجعیت فقهی دلالت ندارد، بلکه تودهٔ مردم و حتی عمدهٔ فقها مرجعیت دینی را که عمدتا در دست فقها است، شامل مرجعیت کلامی، تفسیری و عقیدتی هم می‌دانند. مبتنی براین واقعیت نظر نسبتا منفی فقها به فلسفه را هم باید افزود که موجب انواع ممانعت از نظریه‌پردازی‌های فیلسوفانه شده و بعضا مشکلات متعددی را برای فلسفهٔ و فیلسوفان ایجاد کرده است (رک: سروش، ۱۳۷۶، ص۱۴۸). خلاصه اینکه صفات تاریخی چون نص محوری فقهی، جنبهٔ تقلیدی علم فقه و جایگاه کمتر چون و چرای عقلانی در آن، دغدغهٔ عبادیات در علم فقه و ایفای نقش دیگر علوم اسلامی توسط فقه رایج، به تدریج منجر به موضع‌گیری متعدد فقها دربرابر نوآوری‌ها و چون و چراهای فلسفی شده است. در این زمینه، فلسفهٔ دین و رویکرد انتقادی آن به نظام باورهای دینی و ضدیت آن با رویکرد تقلیدی به دین، برای علم فقه و جامعهٔ فقها نه تنها پسندیده نیست، بلکه مذموم و نکوهیده است.

۷. خطرات ناشی از بدفهمی موضوعات و مسائل فلسفهٔ دین

از آنجا که فلسفهٔ دین، عمدتا باورهای دینی، به‌ویژه باورهای پایه و اساسی دین را مورد سنجش و بررسی انتقادی قرار می‌دهد، نتیجهٔ چنین تلاشی خطیر و بسیار تاثیرگذار است. در واقع سروکار داشتن فلسفهٔ دین با مقولات مهمی چون خدا، صفات الهی، مساله شر، تجربه دینی، عقلانیت دینی، حقانیت دینی، رستگاری انسان، آخرت باوری، معنای زندگی و نظایر آن، می‌تواند نتایج مثبت و منفی، یا پیامدهای سازنده و مخربی برای دینداران باشد. در این زمینه فهم دقیق از آموزه‌های دینی بدون قضاوت پیشینی دربارهٔ آنها بسیار مهم است، در حالی‌که بعضا افراد زیادی از دینداران درگیر پرسش‌های فلسفی دربارهٔ دین می‌شوند

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

که پیشاپیش درک دقیق و درست فلسفی و عقلانی از آموزه‌های آن را ندارند. در واقع امکان سوءفهم آموزه‌های اصلی دین از یک‌سو، سنگین و ثقیل بودن مفاهیم و رویکرد فلسفی به آنها از سوی دیگر، اقبال به فلسفهٔ دین را خطیر و چالش برانگیز می‌سازد. به عبارت دیگر، گمراه شدن از دینداری مومنانه و در نهایت گرایش به الحاد یا لاادری‌گری، از نتایج محتمل سوءفهم آموزه‌های دینی در صورت اتخاذ رویکرد فلسفی به دین است. به همین دلیل عمدهٔ تودهٔ مردم و به‌ویژه علمای دین با آگاهی از چنین پیامدهای ناگوار رویکرد فلسفی به دین، نسبت به فلسفهٔ دین خوش‌بین نیستند و توسعه آن را در جامعه غیرضروری و بعضا مضر می‌دانند.

۸. راه‌کارهای آزموده شده در مواجههٔ با فلسفهٔ دین

موارد بیان شده نشان می‌دهد که آموزش و پژوهش فلسفهٔ دین با موانع متعدد معرفتی و غیرمعرفتی، پیشین و پسین، دینی و غیردینی و نظایر آن مواجه بوده و هنوز نیز مواجه است. بایستی توجه داشت که برخی از موانع ناشی از نگرانی‌های مومنانه علمای دین، برخی به دلیل رویکرد انتقادی فلسفهٔ دین به نظام اعتقادات دینی، برخی به دلیل فقه محوری در سنت اسلامی و برخی هم به دلیل ملاحظات طبقه‌ای-صنفی، و ضعف آگاهی دینی مردم و نهایتا به دلیل ریشه‌های غربی و الحادی فلسفهٔ دین است. در واکنش به ویژگی‌های کلی رشد و توسعهٔ فلسفهٔ دین در ایران، از حدود چهار دهه گذشته، عمدتا با دو راه‌کار نظری و عملی مواجه بوده و هستیم. راه‌کار نظری با پیش‌فرض درستی و حقانیت نظام اعتقادات در سنت اسلامی، تلاش دارد پرسش‌ها و چالش‌های مطرح شده توسط فلسفهٔ دین غربی-مسیحی را پاسخ گوید. در این رویکرد همه یا اکثر افکار ناشی از فلسفه دین غربی-مسیحی، به‌عنوان شبهاتی باطل و حق‌نُما معرفی می‌گردد که رسالت علمای دین آشکار کردن وجوه بطلان آنهاست. راه کار عملی به اعمال تغییرات دستوری در سرفصل دروس دوره کارشناسی ارشد و دکتری رشته فلسفهٔ دین ارتباط دارد که در راستای سیاست‌های شورای تحول علوم انسانی

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

و تولید علوم انسانی اسلامی انجام شده و می‌شود. در اینجا ابتدا راه کار نظری، و سپس راه کار عملی مورد بررسی قرار می گیرد.

همانطور که گفته شد واکنش نظری به بسط و توسعه مباحث فلسفهٔ دین در ایران طی چهار دههٔ گذشته، تلاش برای پاسخ دادن به اشکالات و بعضا شبهاتی است که از این ناحیه، ایمان مومنان را مورد چالش قرار داده است. در این زمینه علمای حوزوی و اندیشمندان متعهد به سنت اسلامی تلاش وافری داشته و دارند. جالب این است که به نظر می‌رسد در مواجههٔ آنها با مسائل فلسفهٔ دین معاصر، دو پیش‌فرض اساسی وجود دارد: اول اینکه همه یا بیشتر مسایل و درواقع شبهات فلسفهٔ دین معاصر، به علت ریشهٔ غربی و بعضا الحادی قابل پذیرش نبوده و مورد نقدهای جدی قرار دارند. دوم اینکه سنت کلامی و بعضا فلسفی اسلامی ما بهترین میراث معرفتی حق و موجه برای مواجهه با شبهات و چالش‌های ناشی از طرح مسائل فلسفهٔ دین است. با این پیش‌فرض کلامی و با استفاده از آموزه‌های کلامی و فلسفی سنت اسلامی، حامیان این رویکرد تلاش زیادی را برای پاسخ‌دهی به شبهات، پرسش‌ها و چالش‌های ناشی از بسط فلسفهٔ دین معاصر کرده‌اند. بررسی حجم انبوه مجلات حوزوی و کتب منتشره و موسسات پژوهشی، گویای واقعیت توجه جدی این گروه از اندیشمندان به این بُعد از چالش فلسفهٔ دین معاصر است. اهمیت چالش مزبور موقعی بیشتر می‌شود که طی دهه‌های اخیر برخی روشنفکران دینی نیز مسائل فلسفهٔ دین معاصر را بومی‌سازی کرده و بر مسائل و آموزه‌های اعتقادی سنت اسلامی تطبیق دادند که واکنش شدیدتر اندیشمندان و علمای سنتی را موجب شده‌اند. در این زمینه تعارض آراء در زمینه‌های مهم فلسفهٔ دین مانند تعارض عقل و دین، تعارض علم و دین، حقانیت ادیان و کثرت‌گرایی دینی، نسبیت و هرمنوتیک دینی، زبان دین و قرآن، منشا دین و نظایر آن گویای تقابل جدی دو دیدگاه فلسفهٔ دین معاصر و رویکرد سنتی علما و اندیشمندان مسلمان است که البته به نظر می‌رسد تداوم نظری چنین

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

تقابل‌هایی و انتشار ردیه‌ها یا نقدهایی بر دیدگاه مقابل تاکنون ثمرات و برکات زیادی هم داشته است.

واکنش عملی به توسعهٔ حوزهٔ مطالعاتی و آموزشی فلسفهٔ دین در ایران به سیاست‌گزاران و برنامه‌ریزان رشته‌های دانشگاهی و حوزوی در وزارت علوم و سطح حاکمیتی مربوط است. در این زمینه با پیش‌فرض اینکه جنبهٔ سکولاری، و بعضا الحادی، و غربی-مسیحی و ضددینی فلسفهٔ دین رایج در دانشگاه‌ها بیشتر است و با نظر به گسترش جهانی فلسفهٔ دین و مشکلات عدیدهٔ حذف آن از برنامه رشته‌های دانشگاهی، تلاش شده است با حفظ آن، ولی با تغییر در محتوایش ویژگی‌های سلبی آن کاسته یا زوده شود و در واقع به‌جای فلسفهٔ دین غربی-مسیحی به تدریج فلسفهٔ دین اسلامی بازتولید شود. باز جالب است که پیش‌فرض این راه‌کار هم شبیه همان پیش فرض راه‌کار نظری است، ولی در اینجا تلاش بر آن است ماهیت و جهت دروس فلسفهٔ دین از غربی-مسیحی به اسلامی تغییر یابد. در این زمینه ملاحظه سرفصل‌های دوره کارشناسی ارشد رشته فلسفهٔ دین مصوب سال ۱۳۹۵ گویای ذهنیات، اهداف و رویکردهای متولیان امر در مواجهه با چالش‌های فلسفهٔ دین معاصر است، که در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

در سرفصل برنامه درسی مصوب کارگروه فلسفهٔ دین و کلام جدید شورای تحول علوم انسانی در سال ۱۳۹۵، در بخش مقدمه این سرفصل، بر ضرورت تولید فلسفهٔ دین اسلامی و مواجههٔ با جریان‌های ضددینی با بهره‌مندی از حکمت و تفکر اسلامی به منظور اسلامی-سازی و بومی‌سازی آن تاکید شده است (ص۲). دربارهٔ اهداف تاسیس این رشته علاوه بر موارد پیش‌گفته، بر نقد مکاتب معارض در قلمرو فلسفهٔ دین، پاسخ به شبهات در حوزهٔ فلسفهٔ دین با تربیت اندیشمندان اسلامی نیز تاکید شده است (ص۳). در بخش سرفصل تفصیلی دروس نیز مطالب قابل تاملی وجود دارد که به برخی از آنها اشاره می‌شود. در سرفصل درس چیستی و خاستگاه دین، هدف از ارائه این درس ارائه دیدگاه اسلامی دربارهٔ

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

خاستگاه دین حق بیان شده است (ص۷). در سرفصل درس وحی، نبوت و تجربه دینی، هدف از آن آشنایی با فلسفهٔ نبوت و معنای وحی و ارتباط آن با تجربه دینی و ارائه دیدگاه صحیح اسلامی درباب تجربه دینی معرفی شده است (ص۲۲). در سرفصل درس علم و دین هم بر هدف ارائه دیدگاه اسلامی تاکید شده است (ص۲۸). در مورد درس دین و سبک زندگی هدف آن آشنایی با سبک زندگی اسلامی عنوان شده است (ص۳۹). در مورد دروس دیگر چون زبان دین، انسان شناسی، عقل و دین، بر هدف ارائهٔ رویکرد اسلامی (ص۴۲، ۴۵، ۶۱) و در مورد درس جاودانگی نفس و مسالهٔ آخرت، بر دفع شبهات از اثبات تجرد نفس و فناناپذیری آن و اثبات معاد از دیدگاه اسلامی اشاره شده است (ص۵۱). جالب این است که در خصوص درس قلمرو دین و جامعیت آن بر اثبات جامعیت دین اسلام تاکید شده است (ص۶۱). نهایتا اینکه در مورد درس الهیات تطبیقی هدف از آن اثبات حقانیت الهیات اسلامی عنوان شده است (ص۶۴).

اکنون تامل در ماهیت چنین سرفصلی نشان می‌دهد که اگرچه دغدغهٔ خاطر برنامه‌ریزان این سرفصل از چالش‌های ناشی از مباحث فلسفهٔ دین غربی-مسیحی تاحدودی مورد توجه است، اما چنین نگرانی توجیه کنندهٔ چنین تغییرات ناموجه در سرفصل بازنگری شده سال ۱۳۹۵ نیست. متاسفانه مهم‌ترین مشکل سرفصل بازنگری شده، حاکمیت نگرش کلامی بر آن است. درواقع خلط کلام جدید با فلسفهٔ دین توسط برنامه‌ریزان چنین سرفصلی موجب شده است تا همه دروس فلسفهٔ دین، اگرچه با عنوان فلسفی، اما در واقع با نیت و هدف کلامی طراحی و تدوین گردند. مهم‌ترین پیش‌فرض کلامی طراحان برنامه مزبور نیز شبهه دانستن دیدگاه‌های غربی، و هدف اصلی‌شان پاسخ‌دهی به شبهات مطرح و ارائهٔ الگویی اسلامی از مسائل فلسفهٔ دین است که نهایتا به تاسیس فلسفهٔ دین اسلامی منجر شود. به همین دلیل اگر عنوان این برنامه از فلسفهٔ دین به کلام جدید تغییر کند، مشکل خاصی بروز نخواهد کرد، زیرا با هدف کلامی خاصی تدوین شده است.

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

متاسفانه خلط مباحث فلسفهٔ دین با مباحث کلام جدید مشکل اساسی نظری و عملی برخی اندیشمندان و علمای سنتی است که خود را درگیر این مباحث کرده‌اند. فلسفهٔ دین ارزیابی انتقادی و عقلانی نظام باورهای دینی برای رسیدن به حقیقت دین است که ممکن است در نتیجه چنین ارزیابی برخی یا کلیت نظام باورهای یک سنت دینی دچار ابطال، اصلاح کلی یا جزیی شوند یا مورد تایید قرار گیرند. در واقع فیلسوف دین فقط به جستجوی حقیقت دین می‌اندیشد نه به دفاع از نظام باورهای دین خاصی. بنابراین فلسفهٔ دین جستجوی آزادانه و فارغ البال حقیقت دینی در عرصهٔ مقایسه و ارزیابی سنت‌های دینی مختلف است. در مقابل کلام جدید با پیش‌فرض حقانیت یک سنت دینی تلاش دارد تا پرسش‌های جدید کلامی را، که از حوزه‌های مختلف معرفتی متوجه نظام باورهای دینی شده‌اند، مورد بررسی قرار داده، پاسخ‌های کلامی لازم را برای آنها تدارک ببیند (شیروانی، ۱۳۹۵، ص۸، ۱۱-۱۴). پس هدف اصلی کلام جدید دفاع از نظام باورهای دینی است در حالی‌که هدف اصلی فلسفهٔ دین جستجوی حقایق دینی از طریق ارزیابی انتقادی و مقایسه‌ای سنت‌های دینی است. خلاصه اینکه تفاوت اهداف و مبانی این دو حوزهٔ معرفتی، موجب تفاوت‌های بارز آنها در شیوهٔ مواجهه و پژوهش درباب مسائل مبتلابه است. ضمن اینکه استفادهٔ فلسفهٔ دین از روش صرفا عقلی در مقابل تکثر روشی کلام جدید نیز گویای اهمیت تفاوت ماهوی آنهاست.

خلاصه اینکه یکی از مشکلات اصلی برخی اندیشمندان معاصر در مواجهه با پرسش‌های جدید فلسفهٔ دین، انتقال آن پرسش‌ها به حوزهٔ کلامی است. پیامد این اشتباه، طلب پاسخ‌های کلامی برای پرسش‌های فلسفی درباب دین است، در حالی‌که پرسش‌های فلسفی پاسخ‌های فلسفی می‌طلبند نه پاسخ‌های کلامی. علت چنین اشتباهی امکان تهدید نظام باورهای مومنان توسط پرسش‌های فلسفی درباب دین است. به نظرم امکان چنین تهدیدی را نمی‌توان منکر شد. در واقع مسائل گوناگونی که امروزه در حوزهٔ فلسفهٔ دین با آنها گریبانگیر هستیم، خواه ناخواه یا مستقیم و غیرمستقیم با نظام اعتقادات دینی ما سروکار دارند و حتی ممکن است

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

موجب سستی برخی اعتقادات دینی در برخی افراد یا رفتارهای ناگوار هم شوند. اما با وجود آگاهی ما از امکان چنین خطرات و تهدیداتی از سوی مسائل فلسفهٔ دین، به نظرم راه مواجهه با آنها نه در پاسخ‌دهی آنها از منظر کلامی، بویژه کلام اسلامی، نهفته است و نه تغییر سرفصل‌های رشته فلسفهٔ دین در مراکز دانشگاهی یا حوزوی؛ چون عملا نه می‌توان مانع ورود امواج افکار فلسفی درباب دین شد و نه می‌توان فعالیت رشته فلسفهٔ دین در دانشگاه یا حوزه را ممنوع کرد. راه‌کار در چیست و چگونه می‌توان ضمن حفظ فلسفهٔ دین، از خطرات و تهدیدات آن، نسبت به نظام اعتقادات دینی مومنان کاست و حتی از فلسفهٔ دین برای عقلانی‌سازی نظام باورهای دینی یک سنت اعتقادی بهره جست؟

۹. راه‌کارهای پیشنهادی

مشکلات پیش‌روی فلسفهٔ دین در ایران واقعیتی نسبتا آشکار است که نه قابل پنهان‌سازی است، نه با اصلاح دستوری آئین‌نامه‌های آموزشی و پژوهشی و تغییر سرفصل رشته‌های دانشگاهی قابل برطرف شدن است. همچنین تعطیلی این حوزهٔ مهم آموزشی و پژوهشی نیز بنا به ماهیت عقلانی آن و وضعیت جهانی‌اش عاقلانه نیست، چه بسا موجب عقب ماندگی اساسی ما در دینداری خردمندانه و عقلانی می‌گردد. بنابراین مواجهه با فلسفهٔ دین کنونی، که دارای رنگ و لعاب تقریبا غربی-مسیحی و بعضا الحادی است، تقدیر تاریخی ماست، اما می‌توان با نگاه خردمندانه به تدریج از واکنش منفعلانه نسبت به فلسفهٔ دین معاصر خارج گردید و بلکه نقشی فعالانه ایفا نمود و از تهدیدات آن نسبت به ایمان دینی و دینداری مومنانه جامعهٔ خودی کاست. در ادامه به برخی راه‌کارهای پیشنهادی در این زمینه اشاره می‌گردد.

۹,۱. تفکیک رسالت فلسفهٔ دین از کلام

یک گام اساسی در رفع موانع پیش‌روی فلسفهٔ دین، جداسازی کلیت آن از دانش کلام قدیم و جدید است. مشکل جامعهٔ ما آن است که متکلمان و عالمان دین به‌جای فیلسوفان

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

دین نشسته‌اند و درباب فلسفهٔ دین نظریه‌پردازی کرده و نسخه می‌پیچند. درحالی‌که تفاوت مبنایی فلسفهٔ دین از کلام و جدایی رسالت آنها، با وجود اشتراک موضوعات و مسائل آنها، دلیل کافی بر ضرورت استقلال این دو از هم و بی‌وجه بودن دخالت متکلمان در کار فلسفهٔ دین است. با احترام به دغدغه‌های دینی متکلمان و پیش‌فرض‌های نهفته در علم کلام، باید اذعان کرد که وجود چنین دغدغه‌ها و پیش‌فرض‌هایی مانع مواجههٔ واقع‌بینانه و عقلانی جامعهٔ متکلمان با نظریه‌های فلسفی درباب دین شده است. در واقع ترس و نگرانی متکلمان و عالمان دین از امکان و احتمال تهدید شدن آموزه‌های دینی یا سست شدن ایمان مومنان در صورت مواجههٔ آنها با نظریه‌های جدید فلسفی درباب دین، موجب بدفهمی نظریات مذکور یا سوء تعبیر و تفسیر آنها شده، و در نتیجه برای جامعهٔ فیلسوفان دین و نظریه‌های آنها چالش‌ها و مشکلات فراوان سیاسی و دینی را موجب شده است. نتیجهٔ چنین فرایند ناگواری، تلاش متکلمان و عالمان دین بر طراحی اصول و محورهای فلسفهٔ دین مورد نظر آنها بوده است که در نهایت به ظاهر در قالب رشته فلسفهٔ دین، ولی تبدیل محتوای آن به کلام جدید منتهی شده است. چنین پیامد نامطلوبی شبیه به اخته کردن و بی‌اثر کردن فلسفهٔ دین و از خاصیت انداختن آن است. بنابراین راه نجات فلسفهٔ دین از این بحران، سپردن آن به فیلسوفان است که دغدغه حقیقت دینی دارند نه به متکلمان و عالمان دین که دغدغه دفاع از سنت دینی خود را دارند.

۹,۲. ایجاد آمادگی‌های لازم در طالبان فلسفهٔ دین

از آنجا که مفاهیم فلسفی ثقیل الهضم هستند و کج فهمی آنها ممکن است موجب انحرافات فکری گردد؛ و با توجه به خطرات بیشتر سوءفهم مفاهیم مهم فلسفهٔ دین، بایستی آموزش آن در جامعه تحت شرایط معرفتی خاصی صورت گیرد. منظور اینکه بایستی ورود محققان و دانشجویان به این رشته آموزشی و پژوهشی تحت ضوابط خاصی صورت گیرد که از جملهٔ آنها احاطه کافی طالبان این رشته با تاریخ و نظریات فلسفی غربی و اسلامی و حتی

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

آشنایی اجمالی با ادیان و برخی علوم مانند منطق، تفسیر و عرفان ضروری است. درواقع ویژگی تقریبا سکولار مباحث فلسفهٔ دین، ضرورت آگاهی‌های فلسفی و کلامی طالبان این شاخه را از آن جهت بیشتر می‌سازد که در مواجهه با افکار الحادی یا چالش‌های مهم وارد شده بر سنت خداباوری و نظایر آن قدرت هضم، درک، تحلیل و نقد لازم را داشته باشند و به صرف شنیدن جذابیت‌های یک نظریهٔ فلسفی مجذوب آن نگردند.

۹,۳. استفاده از قابلیت‌های سنت فلسفی و اسلامی

ریشه‌های نسبتا غربی-مسیحی و بعضا الحادی فلسفهٔ دین کنونی، بطور طبیعی چالش‌های خاصی را متوجه نظام باورهای محقق فلسفهٔ دین می‌سازد. در اینجا ضروری است که مسائل و پرسش‌های فلسفهٔ دین، که برخی از آنها ظاهرا در تعارض با معرفت دینی و دینداری سنت دینی ما به نظر می‌رسد، دوباره از منظر سنت فلسفی اسلامی طرح گردیده و مورد بازخوانی و بازتفسیر قرار گیرند. چنین تلاشی ممکن است به رفع بخش عمدهٔ تعارض‌ها یا عوض شدن ماهیت مساله و پرسش و آشکار شدن توان‌مندی سنت فلسفی اسلامی درباب نظریه‌پردازی فلسفی دربارهٔ دین شود. در این زمینه بازخوانی برخی مسائل مهم فلسفهٔ دین معاصر در بستر سنت فلسفی اسلامی ضروری به نظر می‌رسد. از جمله آنها می‌توان به نظریات تعارض علم و دین، تعارض عقل و دین، انحصارگرایی دینی، تفاوت‌های تجربهٔ دینی و وحی، وجوه گوناگون مساله شر، خاستگاه دین، رابطه دین و اخلاق و نظایر آن اشاره کرد.

۹,٤. تلاش برای توسعه ابعاد دینداری محققانه

این واقعیتی انکارناپذیر است که دینداری بخش زیادی از مردم از نوع دینداری مقلدانه است نه محققانه، که در این امر عوامل مهمی چون والدین، محیط و زمان و مکان نقش دارند. از ویژگی‌های بارز دینداری مقلدانه سستی و تنبلی عقلی مردم در تلاش برای فهم خردمندانه و محققانه دین است. چنین مردمی عمدتا کار تحقیق و اجتهاد در دین را بر دوش علمای دین گذاشته و خود را به تقلید از فهم عالمان دین از دین راضی نگه می‌دارند. اگرچه چنین سلوک دیندارانه‌ای دارای مزایای خاص خود است، اما با روح رویکرد فلسفی به دین

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

هیچ سازگاری ندارد. بنابراین با گسترش امواج نظریات فلسفی درباب دین و نواختن گوش چنین دیندارانی با امواج مذکور، چه‌بسا اعتقادات و دینداری آنها متزلزل و سست گردد. ضمن اینکه با گسترش فضای مجازی و فروریختن مرزهای انحصاری دانش و اطلاعات، ممانعت از گسترش امواج افکار و نگرش‌های جدید فلسفی درباب دین به چنین دیندارانی تقریبا بسیار مشکل است. بنابراین تنها راه منطقی و عقلانی تلاش برای توسعهٔ فضای دینداری محققانه و دعوت از دینداران مقلد برای حرکت به سوی دینداری عقلانی و بصیرت آفرین است. این کار هم عقلانی‌تر است و هم به تودهٔ مردم کمک می‌کند تا اطلاعات دقیق‌تری از نظام باورهای دینی خود داشته باشند تا اینکه در مقابل برخی چالش‌های ناشی از نظریات جدید فلسفی درباب دین شوکه نگردند و ایمان دینی خود را ازدست ندهند.

۹,۵. خودداری از نگرش انحصارگرایانه به سنت دینی خود

راه پنجم اتخاذ نگرش متواضعانه در برخورد با واقعیت‌های نظریات فلسفی درباب دین است. منظور این است که باید بپذیریم که حتی با فرض تمامیت و حقانیت سنت دینی ما، کاملا معلوم نیست که فهم و خوانش ما از حقایق بنیادی سنت دینی‌مان کاملا مطابق آن باشد. چه‌بسا درک ما از اصول اعتقادات دین خود کاستی‌هایی داشته و نیازمند برخی اصلاحات است که در مواجهه با نظریات و انتقادات فلسفی درباب دین، ما بتوانیم به چنین کاستی‌هایی آگاه شده نسبت به رفع آنها اقدام نماییم. خلاصه اینکه خودداری از رویکرد انحصاری به سنت دینی خود از لوازم مواجههٔ واقع‌بینانه با نظریات مختلف فلسفی درباب دین است، چون تنها با کنار گذاشتن انحصارگرایی دینی است که توانسته‌ایم از موضع کلامی و دفاعی خود فاصله گرفته به موضع فیلسوفانه تقرب جسته و جویای حقیقت نظریات دینی، از هرنوع باشیم.

۱۰. نتیجه‌گیری

چالش‌ها و موانع نظری و عملی موجود واقعیتی انکارناپذیر پیش‌روی تحقیق درباب فلسفهٔ دین است، که نه می‌توان وجود چنین چالش‌هایی را منکر شد و نه تسلیم آنها گردید، بلکه

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

لازمه مواجهه واقع‌بینانه با آنها شناخت درست ماهیت این چالش‌ها و راه‌کار رفع آنهاست. همان‌طور که در راه‌کارهای پیشنهادی هم بیان شد، مواجهۀ فیلسوفانه با چالش‌های پیش‌روی فلسفهٔ دین گام اول و اساسی است، یعنی بایستی از مواجهۀ متکلمانه و رویکرد ایدئولوژیک به فلسفهٔ دین ممانعت جست، زیرا اتخاذ چنین رویکردی مانع شناخت درست و بکارگیری راه مناسب برای مواجهه با برخی چالش‌های پیش‌رو است. بنابراین تفکیک کلام جدید از فلسفهٔ دین در عرصهٔ نظری و همهٔ سیاست‌گذاری‌های آموزشی و پژوهشی، بسیار اساسی است؛ ضمن اینکه سپردن رسالت فلسفهٔ دین برعهدهٔ فیلسوفان و توصیه به متکلمان به پرداختن به فعالیت کلامی و عدم مداخله در کار فلسفهٔ دین و بعضا ممانعت از خلط فلسفهٔ دین و کلام جدید هم بسیار راه‌گشاست. همچنین ایجاد آمادگی‌های ذهنی و ورزیدگی‌های لازم در پژوهندگان راه فلسفهٔ دین و تلاش برای بازخوانی مسائل فلسفهٔ دین در درون سنت فلسفی اسلامی هم می‌تواند خطرات چهره غربی، مسیحی و الحادی آن را مرتفع سازد. خلاصهٔ سخن اینکه استقبال از پرسش‌های جدید فلسفهٔ دین و هضم ابعاد مختلف آن پرسش‌ها نه تنها تهدیدی علیه نظام باورهای دینی نیست، بلکه موجب تقویت جنبهٔ عقلانی آنها خواهد شد.

منابع

- استیور، آر. دان (۱۳۹۳)، فلسفه زبان دینی، ترجمه ابوالفضل ساجدی، قم، نشر ادیان، چاپ دوم.
- پامر، مایکل (۱۳۹۳)، درباره خدا، ترجمه نعیمه پورمحمدی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- پترسون، مایکل و همکاران (۱۳۸۳)، عقل واعتقاد دینی، ترجمه احمد نراقی و ابراهیم سلطانی، تهران، انتشارات طرح نو، چاپ چهارم.

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]

- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۲)، شریعت در آینه معرفت، قم، مرکز نشر فرهنگی رجا، چاپ اول.
- خرمشاهی، بهاءالدین (۱۳۸۳)، پوزیتیویسم منطقی، تهران، شرکت انتشارات علمی وفرهنگی، چاپ سوم.
- سروش، عبدالکریم (۱۳۷۵)، حریت و روحانیت، در: مدارا و مدیریت، تهران، موسسه انتشاراتی صراط.
- شیروانی، علی و همکاران (۱۳۹۵)، مباحثی در کلام جدید، انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ دوم.
- وین‌رایت، ویلیام جی (۱۳۹۰)، فلسفه دین، ترجمه علیرضا کرمانی، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- هیک، جان (۱۳۷۶)، فلسفه دین، ترجمه بهزاد سالکی، تهران، انتشارات بین المللی هدا.
- هیک، جان (۱۳۸۶)، مباحث پلورالیسم دینی، ترجمه عبدالرحیم گواهی، تهران، نشر علم.
- Ayer, A. J (1949), Language, Truth and Logic, New York, Dover Publications.
- Flwe, Antony & Alasdair MacIntire, Eds, (1955), New Essays in Philosophical theology, London, SCM Press.

[Downloaded from mi.khu.ac.ir on 2024-04-28]

[DOR: 20.1001.1.27832198.1402.0.0.1.2]